

הרב שלמה אישון

כי מגוש קטיף תצא תורה (על הספר 'שבות יהודה וישראל')

הרב יהודה זולדן, שבות יהודה וישראל, הוצאת מכון לב, ירושלים תשס"ז, 565 עמ'

"ואין לנו שיעור רק התורה הזאת". גוש קטיף חרב, הרוח גם היא נפגעה (והראיה – תחושת חוסר האונים מול המהלכים הנוכחיים של הממשלה); אולם "ד" אמות של הלכה" מתורת גוש קטיף, לא זו בלבד שנותרו במלא עוצמתם, אלא דומה שאף קיבלו חיזוק. תקופת הגירוש עוררה שאלות והתלבטויות קשות. הצורך במענה הלכתי-תורני לשאלות אלו חייב עיון והעמקה בסוגיות חדשות שטרם נידונו כראוי בעבר, מה שהביא להתפתחותה של יצירה תורנית חדשה בנושאים אלו. זאת ועוד, ההתנקות חשפה את הצורך להנחיל לעם ערכי תורה וללבן לשם כך שאלות רבות הנוגעות לחיי העם בארצו, בכדי שניתן יהיה להציג באופן בהיר ומנומק את השקפתה של תורה בשאלות הציבוריות העומדות על הפרק. העיסוק בשאלות אלו תורם גם הוא להעשרת הספרות התורנית-הלכתית.

א. תורת ארץ ישראל

הספר שלפנינו, 'שבות יהודה וישראל', הינו עדות ל"תורת גוש קטיף" החיה וקיימת. מחבר הספר, הרב יהודה זולדן, שהוא ומשפחתו גורשו מגוש קטיף, עוסק בספרו בשאלות הסבוכות שהתעוררו באותה תקופה, הן אצל המתישבים, הן אצל הציבור שחש צורך למחות ולהפגין כנגד מהלכיה של הממשלה והן אצל חיילי צה"ל. כך למשל נמצא בספר עיסוק בשאלות כגון: עד כמה יש להתכונן לקראת הגירוש, או האם וכיצד יש לנהל משא ומתן על פיצויים. סוגיות הנוגעות לגבולות הפגנות ומחאות, גבולות חובת הציות של חיילי צה"ל למפקדיהם ועוד כהנה וכהנה. אך אין זה הכול. בהקדמתו לספר כותב הרב זולדן כי

ספר זה נועד לתרום משהו לליבון ולבירור שאלות של עם וארץ, מנהיגות וצבא, ציבור וחברה.

אכן, מגוון הנושאים בספר הוא גדול. בצד השער הפותח העוסק בארץ ישראל – גוש קטיף, כולל הספר שני שערים נוספים שאינם נוגעים בהכרח לגוש קטיף ולגירוש ממנו: שער העוסק במנהיגות וצבא, שבו נמצא בין השאר דיון בשאלות כגון מינוי נוכרים לתפקידים ציבוריים, נטילת סיכון לשם הבאת חללי מלחמה לקבורה ועוד. ושער שלישי שכותרתו "ציבור וחברה", העוסק בסוגיות הנוגעות לצדקה וגמילות חסדים, חובת היחיד בצדקה מול חובת הציבור, תמיכה מול החזרה למעגל העבודה, סוגיות הנוגעות למערכת הבריאות הציבורית והפרטית, יחסי עובד מעביד ועוד.

בסוף הספר, תחת הכותרת "ארץ ומנהיגות במקרא" מביא הרב זולדן ארבעה מאמרים העוסקים בענייני ארץ ומנהיגות מתוך עיון בפסוקי המקרא ובפרשנותם, על מנת לנסות לשאוב ולדלות מהם כיוונים והדרכות בנושאים המעסיקים אותנו כאן והיום.

המאמרים שבספר, רובם ככולם התפרסמו כבר בעבר על ידי המחבר בבמות שונות – חלקם הגדול אף מעל גבי במה זו ('צהר'), אך אין בעובדה זו בכדי להפחית מערכו של הספר. ערך גדול

יש בכינוסם של המאמרים יחד, לא רק בשל התועלת הטכנית שבכך, אלא גם בשל העובדה שהדבר מאפשר קבלת תמונה כללית ומקיפה יותר על הנושאים הנדונים.

ב. מחאה ציבורית בימי העקירה

ננסה להדגים ערך זה דרך סוגיית המחאה הציבורית כנגד תוכנית ההתנתקות. שלושת המאמרים סביב נושא זה, המופיעים בספר בסמיכות: "גבולות ההפגנות והמחאות", "לשקר ולהיכנס לגוש קטיף" ו"צניעות ומסירות נפש למען הארץ", מציגים בפני המעיין שלושה היבטים של נקודה אחת – כיצד ראוי למחות כנגד מעשיה של הממשלה. בשלושת המאמרים מטיל המחבר ספק בדבר תועלת ההפגנה והמחאה הציבורית. כך למשל הוא כותב:

לא הוכח עד כמה, אם בכלל, הפגנות ומחאות קצרות וחד פעמיות שינו אכן משהו בדעת הקהל או אצל יוזמי העולות.

ובמאמר אחר:

ההתמודדות צריכה להיות בעיקרה במישור הרוח והאמונה, כשההפגנות והמחאות מסייעות להן במידת מה אך הן אינן העיקר.

(יצוין ששלושת המאמרים נכתבו לאחר ההתנתקות).

נראה שהנחת יסוד זו עומדת בשורש עמדתו במאמרו "גבולות ההפגנות והמחאות", שלפיה אין כל היתר להגיב בכוח גם נגד שוטר החורג בעליל מהנורמה המקובלת של פינוי הפגנות, המכה את המפגינים בצורה חריגה, ופוגע פגיעה קשה בנפשם או בגופם. גם במצבים קשים אלו, הוא כותב:

על המוכה והמותקף לעשות כל שביכולתו שלא להיפגע – להיחלץ, לברוח, להימלט, להישמט, לדחוף את התוקף מעליו – אך אין לו היתר להכות חזרה, אלא אם כן הוא נמצא במצב של פיקוח נפש, או חבלה גופנית בלתי הפיכה, שאזי יהיה מותר לו להכות חזרה, ובלבד שיש סיכוי שאכן כך הוא יצליח להינצל.

אין חולק על האיסור להכות חזרה גם כאשר מדובר בשוטר המכה באכזריות תוך חריגה מהנורמה המקובלת. השאלה היא אם העדיפות הראשונה היא אכן "להיחלץ, לברוח, להימלט", או שמא ראוי להמליץ למי שמסוגל להישאר במקומו ולהגן על עצמו תוך שימוש בכוח המינימאלי הנדרש לשם כך. התשובה לשאלה תלויה, כמובן, במידת התועלת שמייחסים לאותן פעולות מחאה. אם התועלת שבהן היא מינימאלית אזי ברור שראוי לברוח. מאידך, אם רואים בפעולות אלו פעולות משמעותיות העשויות להציל את ארץ ישראל אזי ראוי שההמלצה תהיה דווקא להשתדל להישאר במקום גם כאשר נתקלים באלימות קשה מצד השוטרים.

לאור הנחת היסוד דלעיל, המטילה ספק בתועלת שבהפגנות ובפעולות המחאה, ברורה עמדתו של הרב זולדן גם בנוגע להשתתפות נשים בפעולות מחאה אלו. בסיכום מאמרו "צניעות ומסירות נפש למען הארץ" הוא כותב:

נראה שגם אם יש רצון עז ואמיתי למחות ולנסות לעורר את דעת הקהל כנגד העוול או הפגיעה בתורה ובארץ, כשידוע שצפוי עימות חריף שיפגע בצניעות הבנות והנשים, אפשר לבטא את המחאה במקום אחר, ולא באותו מקום בו צפוי ועלול להתרחש אותו עימות.

גם על כך יש לשאול: והלא חלק ממפעל ההתיישבות בארץ ישראל לאחר מלחמת ששת הימים הוקם בזכותן של נשים צדקניות, "מתנחלות", אשר השתתפו בפעולות שהיה בהן משום עימות

עם חיילי צה"ל (למשל, נשות 'בית הדסה' בחברון). האם נהגו שלא כראוי? התשובה לשאלה זו, כמו לקודמתה, תלויה במידת התועלת הצפויה מפעולה זו.

עמדה שונה, לכאורה, מציג הרב הרב זולדן בכל הנוגע לשאלה אם מותר היה לשקר על מנת להיכנס לגוש קטיף בשעה שהממשלה אסרה ומנעה כניסתם של אזרחים שאינם תושבי הגוש. המחבר מתיר להשתמש באמירת שקר ולהערים על כוחות הביטחון על מנת להיכנס לגוש קטיף, וזו אכן היתה ההכרעה למעשה בשטח. לכאורה זוהי עמדה שונה המתירה לעבור על איסורים הלכתיים ועל החוק לשם פעולות מחאה כנגד ההנתקות, אך רק לכאורה. ניתוח מעמיק יותר של הדברים יראה כי גם כאן, כמו במאמרים האחרים, נוקט המחבר בגישה המגבילה מאוד את פעולות המחאה. בתשובתו מסתמך המחבר בין השאר על כך שפעולות אלו נלקחו מראש בחשבון על ידי גורמי אכיפת החוק, והיו אם כן צפויות בעיניהם. "מכלל הן נשמע לאר": אילו אותן הערמות על כוחות הביטחון לא היו נלקחות מראש בחשבון, היו הן נחשבות כבלתי לגיטימיות על פי ההלכה, וזאת בהתאם לקו הנקוט בידו במאמרים האחרים.

יש להדגיש שאין כוונתנו לטעון שעמדה זו, המטילה ספק בערכן המעשי של פעולות המחאה, היא הבסיס ההלכתי שעליו בונה הרב זולדן את תשובתו. מאמריו בנושאים אלו, כמו גם ביתר הנושאים הנידונים בספר, הינם מלאים וגדושים במקורות רבים מן המקרא ועד לפוסקי זמנינו דרך מקורות המשנה, התלמוד, ראשונים ואחרונים. זהו אוצר בלום ומרתק המוכיח שניתן לשאוב ממקורותינו תשובות לשאלות ציבוריות ואקטואליות הרובצות כיום לפתחנו. החכמה היא להגיע לאותם מקורות רלוונטיים ולנתחם תוך דימוי מילתא למילתא, ואת זאת עשה המחבר בטוב טעם ובכשרון רב.

עם זאת, לא תמיד המקורות הינם חד משמעיים. כך למשל כותב הרב זולדן:

על אף מכלול המקורות שהוצגו כאן, יש להודות שקשה להצביע על מקור ברור וממוקד המורה על כך שאין מקום לנשים ולבנות להשתתף בהפגנה ובמחאה, כשברור וידוע מראש שתהיה פגיעה ברמה כזו או אחרת בצניעותן.

במצב זה תהיה ההכרעה למעשה מבוססת על שיקול דעת וסברה, וכאן תבוא לידי ביטוי עמדתו העקרונית בנוגע להפגנות – כפי שהוצגה לעיל.

דומה שגם ההכרעה בדבר האיסור להגיב בכוח כנגד שוטר המכה מפגין בצורה קיצונית ובלתי חוקית אינה מעוגנת במפורש במקורות ההלכה, אלא מבוססת בעיקרה על סברה. המקור שמביא הרב זולדן לדברים אלו הוא האיסור על בן להכות את אביו גם כשזה מכה אותו באכזריות. צריך עיון גדול אם נכון להקיש מדרישות ההלכה מבן כלפי אביו - שעליו הוא מצווה במצוות כיבוד אב, ויותר מכך, באיסור מפורש של "מכה אביו ואמו" - למה שדורשת ההלכה מאזרח כלפי שוטר החורג מסמכותו. יתרה מזו, היה מקום לטעון שיש ללמוד את היחס הראוי בנסיבות אלו מן ההלכה המתירה לאדם, בנסיבות מסוימות, לעשות דין לעצמו, ובמצב זה "אם האחר עומד כנגדו, יכול להכותו עד שיניחנו אם לא יכול להציל בענין אחר" (שו"ע חו"מ סי' ד). אך כאמור, הכול תלוי בשאלה מה התועלת שבפעולות המחאה הללו.

עמדתו של הרב זולדן בנוגע לתועלת שבפעולות המחאה השונות נשמעת מפוכחת והגיונית, אף שניתן כמובן גם לחלוק עליה (עצמונה לעומת עמונה, ואכמ"ל). אך היא מעוררת שאלה קשה: האם קיימת דרך כלשהי שבה יוכל הציבור להניא את הממשלה מנקיטת מהלכים המנוגדים למוסר היהדות, המסכנים את ביטחון המדינה והנוגדים את המצע שעל פיו נבחרו ראש

הממשלה ומפלגתו? האם קיימת דרך כלשהי להשפיע על נבחרי הציבור, או שמא יש להמתין עד הבחירות הקרובות כאשר בינתיים עלולים להיגרם נזקים בלתי הפיכים?

ג. משאל עם על ארץ ישראל

בצד פעולות המחאה נשמעו בתקופת ההתנתקות גם קולות שקראו למשאל עם שתכליתו למנוע מן הממשלה לבצע מהלכים שאין להם תמיכה ציבורית ראויה, באשר יש בדרך זו בכדי לוודא שהממשלה נהנית עדיין (או שכבר אינה נהנית) מאמון הציבור – אף שחרגה מן המצע שעל פיו נבחרה. אך הרב זולדן שולל גם דרך זו. המחבר רואה את שילוח המרגלים ע"י משה רבינו כ"משאל העם הראשון על ארץ ישראל". המרגלים נדרשו למלא "דף שאלות" שעצם הצגתן ע"י עם ישראל מעידה על חיסרון באמונה ופקפוק בשלמות התורה ומצוותיה. תוצאות "משאל עם" זה ידועות, ומכאן הסכנה שבקיומו גם בימינו – החשש שמא יתגלה שרצון רובו של העם הוא שלא כרצון ה' המתגלה אלינו בתורה. זאת ועוד, קיים חשש שבעקבות משאל עם בנושא זה יבואו משאלי עם נוספים בנוגע למכלול נושאים הקשורים לחיי הדת במדינה ואיש אינו יכול לדעת מה תהיינה תוצאותיו של משאל עם כזה.

התמונה המתקבלת הינה של מבוי סתום: פעולות המחאה השפעתן זעומה, ומשאל עם איננו רצוי. האם עלינו להמתין בחיבוק ידיים עד למועד הבחירות הקרובות ולהסתפק בהתמודדות במישור "הרוח והאמונה" בלבד, כאשר בינתיים תעשה הממשלה ככל שתחפוץ?! אכן מו"ר הרב יעקב אריאל במכתב הברכה לספר מסתייג מהגישה השוללת לחלוטין משאל עם בנסיבות כגון אלו שהיו בתקופת ההתנתקות:

אין ספק שבמקרה כזה (בו נציג נבחר משנה לפתע את דעתו מן הקצה אל הקצה) יש כאן מקח טעות, לתיקוני שדרתיך ולא לעוותי, שהרי לא על דעת המצע החדש הוא נבחר, ואילו ידעו הבוחרים מראש שהוא ישנה את טעמו לא היו בוחרים בו מעיקרא, לכן זכותם לדרוש במקרה כזה בחירות חדשות, או למצער משאל עם (אלא שיש לשקול את כדאיותו של משאל כזה).

גם בנוגע להפגנות מדגיש מו"ר הרב אריאל את חשיבותן: "לא רק זכותו של העם לבטל את החלטותיהם אם הן חורגות מההלכה, אלא גם חובתו להפגין ולמחות, שאם לא כן הציבור עצמו בשתיקתו נעשה שותף לדבר עברה".

ד. להתכונן לגרוע מכול?

אחת הדילמות המרכזיות של תושבי הגוש באותה תקופה היתה אם נכון להתכונן באופן מעשי לגירוש, או שמא יש להמשיך בשגרת החיים הרגילה – "מאמין וזורע". לשאלה זו ציפינו למצוא תשובה במאמר שכותרתו: "להתכונן לגירוש מגוש קטיף או דיה לצרה בשעתה". אך המעיין בגוף המאמר יראה שאין הוא עוסק בהכנות לגירוש מגוש קטיף אלא בשאלה אם תיקנו חכמים קודם חורבן הבית השני תקנות לתקופה שלאחר החורבן. הרב זולדן מביא את מחלוקת הראשונים בשאלה אם הלל תיקן את הפרוזבול לדורו, כאשר בית המקדש עדיין על תילו, או רק לתקופה שלאחר החורבן, ומראה שלדעת רוב הראשונים לא יתכן שהלל תיקן בזמן הבית תקנות לתקופה שלאחר החורבן שהרי, (כפי שכתב המאירי),

"היאך היה מתקן לעתיד ופותח פיו לשטן לומר בית המקדש ייחרב ויצטרכו לתקנה זו, ודיה לצרה בשעתה

מכאן מסיק המחבר כי "ממנהיגים רוחניים נדרש לעשות מה שביכולתם למנוע את הפורענות ולא לעסוק בהכנות ליום שאחרי". אף שהדברים אינם נאמרים במפורש, כותרת המאמר מעידה על כך שהכוונה ללמוד מכאן שגם ביחס להכנות לגירוש מגוש קטיף הדרך הנכונה היא של "דיה לצרה בשעתה". אלא שאם כן הרי לענ"ד אין הנידון דומה לראיה. יש להבחין בין תקנת חכמים לתקופה שלאחר החורבן שמשמעותה קביעה שכך יהיה, ועליה ניתן לומר שהיא בבחינת "פתיחת פה לשטן", לבין הכנות מחשש שמא יהיה, שהן אינן בגדר של "פתיחת פה לשטן". והלא רבן יוחנן בן זכאי עצמו, אף שלפני החורבן לא תיקן תקנות לתקופה שלאחריו, מכל מקום ניסה עוד לפני החורבן למזער את הנזק שעלול להיות לאחר החורבן ("תן לי יבנה וחכמיה"), ולא חשש בכך ל"פתיחת פה לשטן". גם לפני חורבן הבית הראשון מצאנו שנעשו הכנות על מנת למזער את הנזק הצפוי בחורבן: יאשיהו מלך יהודה גנז את הארון על מנת שלא ייפול בידי הבבלים.

ה. על הספר

היותו של הספר בעיקרו אסופת מאמרים שאותם כתב הרב זולדן בשנים האחרונות, ולא חיבור שיטתי, השפיעה על בחירתם של הנושאים הנידונים בו: בצד הדיונים המעמיקים בחלק מן הסוגיות שעלו על הפרק בתקופת ההתנתקות, נותרו סוגיות אחרות מתקופה זו בלא התייחסות תורנית. כך למשל מתאר הרב זולדן במאמרו: "על גבורה ומסירות בגוש קטיף" את השאלות הקשות שבפניהן ניצבו מתיישבי הגוש:

האמנם נכון לגור במקום, בו בזמן שניתן לגור במקומות פחות מסוכנים? האם זה מוצדק לסכן חיי ילדים קטנים שאין להם יכולת לבחור ולהחליט לגור במקום אחר? האם הם ייפגעו נפשית? האם אכן זהו רצון ה' שנגור כך בתנאים לא קלים במקום הזה?

שאלות נכבדות אלו אינן מקבלות מענה תורני בספר מן הסיבה הפשוטה שהמחבר לא עסק בהן במאמרו עד כה.

מאידך, כאמור לעיל, נמצא בספר מאמרים רבים אחרים שאינם עוסקים כלל בגירוש מגוש קטיף ובסוגיות הכרוכות בכך. מאמרים אלו, המהווים חלק נכבד מן הספר, עוסקים בנושאים שונים מתחומי החברה והמדינה. התייחסות נרחבת אנו מוצאים, למשל, לשאלת חובת הציבור והיחיד בצדקה וגמילות חסדים. הרב זולדן מדגיש כי חובת הציבור והמדינה אינם פוטרים את היחיד. בעניין זה הוא מביא את תשובתו של ר' משה פיינשטיין הכותב כי הקמת קופה ציבורית לצדקה אינה פוטרת את היחיד מלתת צדקה, ומכאן שהעניים רשאים לחזר על הפתחים אם רוצים לקבל יותר מהניתן להם מהקופה הציבורית.

עמדה זו באה לידי ביטוי במאמר נוסף "חובת הציבור לבטיחות הדרכים ולהנגשתן לנכים ובעלי מוגבלויות". הרב זולדן מדבר על החשיבות שבהנגשה על מנת לחסוך את הבושה ממי שאינו יכול להתנייד בכוחות עצמו, אך מבהיר שאין ההנגשה מהווה תחליף לנכונות והמחויבות של כל אדם לגמול חסד ולסייע בגופו לבעל המוגבלות. השאלה עד כמה להנגיש והיכן לסמוך על גמילות החסד עומדת בשורש מחלוקת מעניינת בנוגע להכנסת כלב נחייה לבית הכנסת. ר' משה פיינשטיין מתיר זאת, ואילו פוסקים אחרים סוברים שיש להשאיר את הכלב מחוץ לבית הכנסת (במקום מיוחד שיסודר לו), ובני הקהילה יסייעו לו בדרך אל תוך בית הכנסת. הרב זולדן מצדד בגישה זו, האחרונה, משום שלדבריו,

אסור שההנגשה תתן לבריאים תחושה שהנה הכול מסודרים ומידת החסד חלפה עברה לה
מן העולם.

קובץ מאמרים לפנינו ולא ספר שאלות ותשובות. מכאן שברוב הנושאים לא נמצא הכרעה אלא
רק הצגת הצדדים ההלכתיים, פריסה של המקורות הרלוונטיים וניתוחם וכיוונים כלליים בלא
פסיקה הלכתית קונקרטית. כך אכן מגדיר הרב זולדן את מטרתו של הספר: "להציב את הדברים
על פי הבנתנו, ולעורר ענין, דיון וחשיבה" – ואת זאת הוא עושה בהצלחה רבה.

* * *

זכה הרב זולדן לקבל מכתב ברכה לספרו ממור"ר הרב אברהם שפירא זצ"ל, מכתב שנכתב
כשלושה חודשים לפני הסתלקותו. את מכתבו מסיים הרב שפירא בתפילה כי "נתבשר כולנו
במהרה בבשורות טובות ישועות ונחמות". ואכן אנו תקווה כי תורת גוש קטיף, שממנה אנו
מתבשמים בספר שלפנינו, תחזור ותופיע גם בחיי המעשה בבנינו של חבל ארץ זה מחדש
במהרה בימינו.